

МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ФРАНКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

Оцінюється унікальна роль і значення мемуарних джерел (спогадів, щоденників, автобіографій тощо) для дослідження життєпису і різнобічної літературно-поетичної, наукової та громадсько-політичної діяльності І.Я. Франка, всебічного вивчення його яскравої особистості. Розглядаються окремі питання критичного аналізу цих джерел.

Ключові слова: Франко, мемуари, історіографія, франкознавство, джерела.

The unique role and importance of the memoir sources (reminiscence, diaries, autobiographies, etc.) in studying the biographies and multifaceted literary, poetic, scientific and socio-political activity of I. Franko, a comprehensive study of his brilliant personality is being estimated. Certain issues of critical analysis of these sources are being considered.

Keywords: French, memoirs, historiography, studies about I. Franko, sources.

Надзвичайно важливе, особливе місце серед джерел, які містять інформацію про особу, життєвий шлях і діяльність Івана Яковича Франка займають мемуари (спогади, щоденники, автобіографії, некрологи) його сучасників - рідних, земляків, особистих друзів і знайомих, сподвижників у праці, ідейних однодумців й опонентів, учнів. Складені на основі пам'яті і особистих вражень та спостережень людей, яким пощастило певний час перебувати поруч з І.Я. Франком, їхні мемуари дозволяють « у плоті і крові» уявити живий образ цієї великої Людини. Вони з особливою виразністю передають важливі, нерідко унікальні, відсутні в інших джерелах подробиці його неспокійного життя і побуту, повсякденні умови його невтомної різнобічної діяльності.

Завдяки своїм особливостям мемуари-персоналії надають сучасним історикам можливість подолати характерну для біографічних досліджень радянських часів одномірність, стереотип підлакованого плакатно-іконописного зображення «вічного революціонера» І.Я.Франка, ніби забронзовілого пам'ятника на постаменті, з формальним переліком основних дат і фактів його життя і діяльності, заслуг і досягнень в літературі, поезії, науці тощо.

У мемуарах ми бачимо І. Франка не лише у величі його колосальних звершень у літературі, науці тощо, а й у буденному житті, в сім'ї, серед своїх дітей, у колі друзів, години дозвілля. Ці джерела дають можливість глибше пізнати його особистісну сутність, «реконструювати» його духовний світ, думки й почуття, індивідуальні риси характеру, смаки й уподобання, улюблені форми дозвілля й відпочинку, моральні якості,

взаємостосунки з різними людьми, спонукальні мотиви поведінки в різних ситуаціях, дізнатись про його стан здоров'я, душевні і фізичні страждання в останні роки життя тощо.

Корпус мемуарів про Франка, з особою якого пов'язана ціла історична епоха в Україні, починаючи з 70-х років XIX ст. і до його останніх днів у 1916 р., нараховує (за моїми підрахунками) біля 300 публікацій. Вони охоплюють своїм змістом період від початку його життєвого шляху й до передчасної смерті. Коло авторів цих спогадів досить велике і різноманітне. Адже, постійно перебуваючи у гущі громадського життя в Галичині і в центрі українського літературного і наукового процесу, І. Франко мав широке коло знайомих, друзів, однодумців, з якими тісно співпрацював як редактор журналів «Друг», «Громадський друг», «Світ», «Народ», «Життя і слово», «Літературно-науковий вісник» (далі ЛНВ), «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка» тощо. Багато з них залишили свої спогади про І. Франка. Серед них – видатні українські письменники, поети, вчені, митці та інші представники інтелектуальної еліти України - М. Коцюбинський, В. Стефаник, М. Вороний, М. Черемшина, О. Кобилянська, Г. Житецький, В. Гнатюк, Г. Хоткевич, зокрема й громадсько-політичні діячі, провідники й активні учасники відродження української державності в часи Української революції 1917-1920 рр. до якої Іван Якович не дожив всього 1 рік – М. Грушевський [13], С. Єфремов [21], Д. Дорошенко [17], С. Шелухин [70], В. Кедровський [26], А. Ніковський [43], М. Могилянський [40] К. Студинський [52], Степан і Роман Смаль-Стоцькі [48, 49], Л. Старицька-Черняхівська [51], М. Лозинський [35], Л. Чикаленко [68] та ін.. Кожен з цих авторів засвідчив свою повагу до великої постаті Івана Франка, відобразив певні грані його таланту письменника, поета, вченого, громадянина. До оцінки мемуарів деяких з цих діячів ще повернемося.

Але насамперед звернемося до тієї частини мемуарної франкіани, що містить унікальну просопографічну інформацію, про яку йшлося на початку даної статті, тобто про Франка – живу людину, неповторну особистість, починаючи з його дитячих років, про його найближче оточення, у якому формувався його характер, світогляд, духовний світ, смаки майбутнього світоча української культури та науки.

І в першу чергу як за часом написання, так і за значенням слід звернутися до автобіографічних творів самого І.Я. Франка. Вони акцентують увагу на найменш відомих з інших джерел сторінках його біографії, репрезентують його самопізнання і самооцінку. У них Іван Якович згадував про своє раннє дитинство і юність, своїх батьків, про оточення, в якому він жив в 60-х роках XIX століття і тодішню суспільну й інтелектуальну атмосферу, які вплинули на його світосприймання, виховання. Адже то був час, коли його рідна земля стала ареною масового заселення Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну, коли почала

активно формуватись національна і соціальна свідомість галицьких українців, особливо після польського повстання 1863 року.

Один із найвідоміших дослідників життя і творчості Франка академік М.С. Возняк, який першим вжив термін «франкознавство», писав, що Іван Якович ще в 1879 р. «розпочав серію під заголовком «З давніх споминок моєї молодості» першим незакінченим оповіданням «Злісний Сидір». Тут він згадував про батька і його кузню: «Мій небіжчик тато був коваль і славився на всю околицю не тільки хорошою та тривкою роботою свого ремесла, але й своєю живою, гостинною та людською вдачею. Кузня мого тата, що стояла посередині нашої невеликої слободи на досить високім плоскім сугорбі віддалік села. була, так сказати, місцем збору, нарад та привізної балаканини для всіх сусідів. Скоро тільки, бувало, тато ввійде до кузні та беручись до роботи, заценькає молотом по бабі, так зараз, гляди, починають сходитися сусіди, близькі і дальші, далі прибувають і люди з села, а то й геть із дальших сіл з роботою. деякі приїздять з возами, і на оборі та під кузнею починається немов правдивий ярмарок» [6^a].

Іншим важливим твором з цієї ж автобіографічної серії було оповідання І. Франка «Під оборогом», який він сам пізніше охарактеризував як «найцікавіше» з усіх інших, «яке дає, щоправда, не повний, але і в значній мірі правдивий образок із моїх дитячих літ, іще поки я пішов до школи».[59].

Ще одним таким «образком» з цих років життя І.Франка є його нарис–спогад «У кузні», де він також розповідає про батька – Якова Франка і про те середовище, що вплинуло на його дитячий світогляд, його перші враження про життя і соціальне становище простих трударів. Деякі риси свого батька І.Франко відобразив також у поетичних творах «Історія товпки солі» і «У долині село лежить». Образ своєї ніжно любимої матері Марії Франко (Кульчицької), яка прищепила йому любов до пісні і праці, він намалював у вірші «Пісня і праця». Про своє життя у ранньому дитинстві в с. Нагуєвичах І.Франко звертається також у спогадах «Моя вітцівська хата», написаних у 1913р. і вперше виданих в 1918р.[60]. Тут він скрупульозно подає опис батьківської хати, скромно висловлюючи надію, що його спогади «можуть мати деяке етнологічне значення» [60, с.1].

Чимало часу малий І.Франко провів у с. Ясениці Сільній, де проживала його бабуся Людвіга Кульчицька. У її хаті, згадував Іван Якович у творі «Дещо про шляхту ходачкову» , відбувались сходи представників т.з. «загонової шляхти», невдоволених тим, що австрійська влада після польського повстання 1863р. зрівняла їх у правах із селянами. «Я маленько пригадую собі той час – 63 і 64 роки, - писав І.Франко, - тоді був я ще учеником сільської школи в Ясениці Сільній і мав тоді случай бачити неспокій і таємний рух між тамошньою шляхтою. Газет в селі ніхто не держав , вісті про повстання доходили десь-колись, передавалися

усно, шепотом, з додатками і прибільшеннями. Десь відкись заблукалися в село переписувані революційні стишки, котрі курсували поміж шляхтою і відчитувалися потаємно» [55].

Про окремі епізоди свого шкільного навчання в цьому селі, де він протягом двох років оволодів польською і німецькою мовами, І. Франко згадує у творі «Отець-гуморист», написаному у 1903 році. Зокрема, передає свої гіркі спогади про жорстоку методу «виховання» дітей побиттям, яку застосовував отець Телесницький: «Я дуже рідко підпадав під руки о.Телесницького, та проте враження з того року лишилися у мене незатерті, болючі й досі ... -скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені немало душевної муки в цілім житті»[61].

Більш приємні враження залишилися у пам'яті юного І.Франка про навчання у Дрогобицькій гімназії, які він передав у творах «Спомини з моїх гімназійних часів»[57] і «Причинки до автобіографії».[58]. «Я з приємністю можу згадати, - писав він, - імена молодого монаха Крушельницького, що вчив нас у другому класі, отця - катехита Красицького, отця-ігумена Барусевича і пізнішого ігумена отця Немиловича, талановитого проповідника, а також старенького вчителя так званої «штуби», то є 1 класу, русина Чернигевича, самотнього світського вчителя, що дослужив у тій школі до своєї смерті» [62].

Деякі важливі відомості про навчання І.Франка у школі і гімназії містять також спогади його співучнів К.Бандрівського [2], М. Коріневича [29], І. Погорецького [45] та деяких інших друзів його дитинства. Вони змальовували його як винятково обдарованого і допитливого учня, який активно займався самоосвітою, багато читав і вже в гімназичні роки виступив на сторінках молодіжного часопису « Друг» зі своїми першими віршами і оповіданнями. Як найкращий учень Дрогобицької гімназії він отримав державну стипендію.

Про роки свого навчання, громадської і творчої роботи на філософському факультеті Львівського університету (з 1875р.) І.Франко згадує у своїй збірці « В поті чола» (Львів, 1890). Зокрема, він розповідає про участь у роботі студентського «Академічного гуртка» і в редакції часопису « Друг», публікації якого привернули увагу М.П.Драгоманова, який звернувся до редакції з трьома листами. Відтоді почалося листування І.Франка з М.Драгомановим, що спричинилося до жвавої дискусії і переходу « Друга» від народництва на радикальні позиції у 1877 році. У тому ж році студент 2 курсу І.Франко був вперше заарештований за звинуваченням у приналежності до вигаданої «таємної соціалістичної організації» і засуджений до 9-місячного ув'язнення. Про жахливі умови цих важких місяців життя, або скоріше існування І.Франка у тюрмі, про його душевні і фізичні страждання немає відомостей у жодному з джерел, окрім спогадів самого Івана Яковича, виданих у тій же збірці [56].

Цікаво, що лише після звільнення, згадує Франко, він справді зацікавився соціалістичними ідеями: співпрацював з газетою «Праця»

(«Prasa»), спільно з польськими соціалістами видавав брошури соціалістичного змісту, заснував часопис «Громадський друг», організовував гуртки студентської молоді. В результаті у 1880 році він зазнав нового арешту і ув'язнення. Детальний опис 3-х місячного перебування І.Франка у Коломийській в'язниці міститься лише в його автобіографічному творі « Як це сталося»[64], вперше виданому в німецькій газеті « Die Zeit » 17 березня 1903р., № 167.

Окремі моменти життя та громадсько-політичного й творчого зростання І.Франка у студентські роки також окреслюють у своїх спогадах В. Левицький [37], В. Білецький [3], Є.Олесницький [44], А. Дольницький [15]. «Між нами, студентами, - писав, наприклад близький товариш і ровесник Івана Яковича, член редколегії журналу « Друг» В. Левицький, - Франко, розуміється, був передовиком, і ми всі клонили голови перед його великим талантом. Але він з сього приводу не впадав у пиху і був проти нас усіх зовсім звичайним. З природи живої вдачі, вельми дотепний і бистрий, не відмовлявся ні від якої роботи; і навіть коли в «Академическом кружке» виставляли любителі його твір з князівських часів , прийняв на себе роль і відіграв її зовсім прилично»[37].

І. Франко залишив свої спогади й про деякі інші періоди свого життя і діяльності. До таких відноситься його мемуарний твір « Історія моєї габілітації» [63]. Він написав його з метою спростування всіляких неправдивих свідчень у пресі і спекуляцій у мемуарах деяких сучасників навколо цього питання, зокрема відкинувши звинувачення проти М.С.Грушевського у його вирішенні. І.Франко детально розповів про свою габілітацію у 1894р. на посаду доцента кафедри української мови та літератури Львівського університету. Авторитетна комісія сенату університету, зважаючи на великі наукові заслуги І.Франка, який у попередньому 1893р. успішно захистив у Відні докторську дисертацію, дала позитивний висновок. Але його кандидатура на посаду доцента (!) так і не була затверджена. Причиною цього І.Франко називає шалений спротив польського намісника Галичини К.Бадені та консервативних суспільно-політичних кіл. Такої ж думки дотримувався у спогадах про І.Франка відомий письменник і літературознавець Д. Лукіянович [36].

У мемуарному нарисі « Римські враження», виданому у коментарях до останнього 50-го тому « Зібрання творів» Франка, він захоплено розповідає про свою маловідому мандрівку за кордон на запрошення М.С.Грушевського. Скориставшись транс'європейським потягом зі Львова через Відень, вони разом із Грушевським подорожували Італією упродовж десяти квітневих днів 1904р., відвідавши Венецію, Флоренцію і Рим.

Окремої уваги заслуговують спогади дітей І.Франка – синів Тараса[67], Петра[66] й дочки Анни[53]. Вони містять важливі подробиці родинного побуту Франка, малюють його образ сім'янина, люблячого і турботливого батька, мудрого вихователя. Розповідаючи про «радісні і

щасливі хвилини» спілкування з батьком, Анна Франко - Ключко, зокрема згадує: « Ми читали книжки з татової бібліотеки, все, що знаходилося до читання для дітей. По прочитанню якоїсь книжки заводили розмови про неї – спершу просто з дитячим захопленням, та згодом, слухаючи татових вказівок, глибше вдумуючись в прочитане, навчилися цінувати в творі не тільки цікаву фабулу, але також художню форму та високі ідеї. Про кожний твір тато робив свої влучні зауваження, і ми, обговорюючи твір, відкривали в ньому нову красу, нову цінність» [54].

Згадуючи про своє раннє дитинство, вона пише про важкі матеріально – побутові умови життя сім'ї: « Заробіток тата був малий, в хаті була недостача... Велика кімната, де тато писав, і наші спальні майже ніколи не нагрівалися. Тато сидів у кімнаті, обгорнувши ноги коцом, і писав доти, поки не починали коцюбнути пальці. Тоді він кидав перо і йшов до середньої кімнати гріти руки.

Батькового заробітку вистачало лише на їжу; одіж, привезена мамою з Києва, зношувалася, на віднову не було коштів. Школа, книжки і спорт задовольняли всі наші прагнення й бажання, нам було байдуже, що доводилося роками ходити в стареньких убраннях, дуже часто в стоптаних черевиках, ми не заздрили на гарні вбрання інших дітей в школі, бо звикли до скромності» [54].

Деякі друзі дітей Франка дивувалися тому, що він, проводячи майже весь день у праці за письмовим столом, не забороняв дітлахам розважатися і галасувати у тій же кімнаті. Як згадує Софія Олесків, дочка близького товариша Івана Франка Осипа Олесківца, «треба було справжньої геніальності, щоби писати вірші у присутності восьми веселих розгуканих дітей, що гарцювали за плечима поета, похиленого над своїм бюрком» [51^a].

У багатьох мемуарах знаходимо свідчення про тепле, лагідне, доброзичливе ставлення І.Франка не лише до своїх дітей і їхніх друзів, а й взагалі до молоді, її духовного й інтелектуального виховання, про його підтримку і допомогу молодим поетам, письменникам, громадським активістам тощо.

Зокрема, висвітлюючи роботу І.Франка як редактора «Літературно-наукового вісника», мемуаристи, які друкувалися в ньому (М. Коцюбинський, П.Грабовський, О.Корінець, М.Вороний, О.Кобилянська, О.Маковей, П.Карманський, М.Черемшина та ін.) чи не найсильніший наголос роблять на увазі Каменяра до літературної молоді, яку він притягав до співпраці і якій всіляко допомагав. «Коли засновано ЛНВ, - згадував М.Черемшина, - я, за порадою Івана Франка, виступив у ньому зі своїми новелами з мужицького життя та рівно ж, за порадою І.Франка, залишив поезію в прозі» [69].

П.Карманський у своїх спогадах повідомляє, що І.Франко допоміг В.Стефанику « закріпитися на реалістичних позиціях, і молодь повинна

вчитися у Франка»[25]. Письменник М.Яцків свідчив, як багато своєї праці Іван Якович вкладав в рукописи молодих авторів, вчив їх майстерності слова, підказував, як вдосконалювати тексти їхніх творів.

Згадуючи роботу Франка в редакції журналу, М.Яцків писав: «Франко дуже тепло ставився до молоді. Можна навіть сказати, що він завжди тримав пальці на пульсі молоді. Все те, що переживала наша молодь і чим вона цікавилась, його надзвичайно цікавило»[72]

Одна з початкуючих письменниць О.Корінець з цього приводу засвідчила: « Мушу занотувати велику прихильність Франка до молодих... Франко, який мав дуже їдкий дотеп і гостру критику в оцінці письменницьких творів, із батьківською вибачливістю ставився до зовсім початкуючих « письменників». У «Літературно-науковому віснику» відкрив він окремих відділ літературних проб: туди я посилала, осмілена І.Франком, свої нариси...»[30].

Христя Алчевська з великою вдячністю до Івана Яковича згадує, як він в 1906р. «почав приміщувати» її перші поезії на сторінках «ЛНВ», а наступного року написав і видав позитивну рецензію на її першу збірку віршів «Туга за сонцем»(Москва, 1907р.), яка відразу, свідчить поетеса, «викликала цілу бурю нападів на мене за нестиглість моєї творчості». Цілком інакше, пише вона далі, « поставився до мене Іван Франко. Його рецензія... відзначалася глибокою аналізою моїх почувань, намірів і юнацьких років і інтуїтивно вгадувала причини такої моєї творчості, хоча Франкові не були відомими обставини моїх дитячих літ, умови мого виховання...»[1].

Майже не висвітлювалися в науковому франкознавстві взаємини Івана Яковича із його братами – Онуфрієм і Захаром. Цю прогалину допоможе заповнити використання спогадів про родину Франків українського громадського і військового діяча І.Коссака[32] і художника Г.Смольського [50].

Дослідники особистого, приватного життя Івана Яковича не можуть оминати цикл спогадів про його взаємини з жінками. Сам І.Франко з цього приводу писав: « Значний вплив на моє життя, а значить на мою літературу, мали зносини мої з жіноцтвом..., ще в гімназії я влюбився(мова йшла про його першу наречену Ольгу Рошкевич. – Г.С)... і ця любов тяглася 10 літ» [65]. Але після першого арешту Франка батьки Ольги заборонили йому бувати у їх домі. Докладніше про цю драматичну сторінку приватного життя І.Франка згадує сестра Ольги – Михайлина Рошкевич [47]. Про свої хвилюючі особисті відносини з Іваном Яковичем і його вплив на розвиток їхніх літературних талантів розповідають у своїх спогадах також Климентина Попович[45^a], Уляна Кравченко[33] і деякі інші музи великого поета, закохані в нього.

У цьому циклі мемуаристики привертають увагу спогади Гната Житецького, в яких докладно розповідається про першу поїздку І.Франка до Києва у серпні 1885р., де у помешканні члена Київської « Старої

громади» Є. Трегубова він познайомився з Ольгою Хоружинською, згодом « листуванням присвтався» до неї, а у травні наступного року вдруге приїхав до Києва. де «відбулося вінчання з Ольгою у церкві» [22].

Важливі штрихи для осмислення духовного обрію І.Франка, його виключно високої культури додають спогади О.Лисенка. У них йдеться про захоплення Івана Яковича музичним мистецтвом і його дружбу з батьком автора-славнозвісним М.Лисенком [38]. Про це розповідається також у спогадах відомого українського композитора С.Людкевича [39].

Багато мемуаристів акцентують увагу на тому, що І.Франко, переборюючи важку хворобу(особливо після 1908р.), продовжував інтенсивно працювати. Через параліч обох рук він диктував свої твори улюбленому сину Андрієві. А після його передчасної смерті(у 1913) І.Франку допомагали переважно студенти.

Про останні надзвичайно важкі місяці й дні життя Івана Яковича відомо майже виключно із спогадів волонтерів, які доглядали його у львівському приюті поранених Українських Січових стрільців – управительки цього приюту І.Домбчевської [16], сестри милосердя З.Монджейовської[41], лікаря В.Щуровського[71], учительки О.Гвоздикової [8]. М.Колодій, який доглядав І.Франка, коли той «залишив «Приют» з власної волі і перебрався до своєї вілли», розповів про його останні хвилини життя»[27]. Він же залишив нам унікальну інформацію про життя І.Франка під час російської окупації Львова в 1914-1915рр.[28].

Демонструючи тут безперечну цінність мемуарів для історичної науки взагалі і франкознавчих досліджень зокрема, слід водночас застерегти від необачно довірливого, «споживацького» ставлення до цих джерел. Адже в них поряд з цінними, нерідко унікальними фактами і деталями, трапляються помилки й неточності, перебільшення і замовчування, інші мимовільні або й умисні перекручення історичної дійсності, зумовлені специфікою мемуарів як джерел суто суб'єктивного походження, історичними умовами їх написання і публікації, особливостями світогляду й пам'яті мемуариста, його особистими симпатіями й антипатіями тощо.

Найбільш часто подібні неточності й перекручення трапляються у мемуарних персоналіях. Тому, щоб стати цінним надбанням біографічних досліджень, вони потребують ретельного джерелознавчого аналізу, з'ясування їх походження, мети, часу і умов їх створення, зіставлення їх змісту з даними інших джерел тощо. Стосовно мемуарів про І.Франка зазначимо, що найістотніший вплив на їхній зміст, повноту і фактичну достовірність справляли історичні умови їх написання і особливо публікації.

Найбільш близькими(аутентичними) до історичної правди були мемуари, видані ще за життя І.Франка і у перші два десятиліття після його смерті у львівських, харківських і київських газетах та журналах, а також

у складі збірників «Іван Франко» (Книгоспілка, 1926), «Спомини про Івана Франка» (Львів,1927), «За сто літ» (К,1928) та ін. Тому саме ці публікації поклав в основу автор представленої статті, оцінюючи значення мемуарної франкіани.

Згодом панування командно-адміністративного диктату у радянських суспільних науках і видавничій справі, помножені на потворні явища політичного та ідеологічного характеру призвели до справжнього свавілля у ставленні видавців до мемуарів. Додержуючись «класового підходу», «комуністичної партійності» та інших стереотипів режиму, видавці і редактори всіх рангів ставилися до мемуарів як до постачальників « потрібного» радянським читачам матеріалу: виправляли авторські тексти, викреслювали з них « непотрібні» сторінки і навіть розділи, вписували нові, вигадані сюжети і факти, імена діючих осіб тощо.

Цього цілеспрямованого й безцеремонного свавілля редакційної практики зазнали й мемуари про І.Франка, видані в 1950-х – на початку 80-х років, зокрема і у складі трьох окремих збірників [23], незмінним упорядником яких був відомий радянський франкознавець О.І.Дей.

У передмові до першого збірника, виданого до 100-річчя І.Франка упорядник в дусі названих вище стереотипів обґрунтовує методику відбору ним 70 «найзмістовніших» на його думку мемуарів і «відкинення» не гідних уваги. Серед численних спогадів, пише він, - «є й такі, що були писані відвертими або прихованими ідейними ворогами письменника – революціонера. Належачи, як правило, активним діячам антинародного буржуазно–націоналістичного табору, ці спогади викривлюють образ письменника. Одні з них (наприклад, спогади О.Барвінського) написані з прямою метою опорочити І.Франка, інші (як Д.Дорошенка, С.Шелухіна тощо) прагнуть відвернути увагу від Франка-борця і активної людини-діяча, для чого зосереджуються виключно на другорядних фактах біографії, ще інші, зокрема спогади М.Грушевського та С.Єфремова, є своєрідним маскуванням перед громадськістю. Автори їх намагаються довести, нібито вони були справжніми друзями Франка, - неначебто він високо оцінював їх дружбу і т.д., - і все це робилося для того, щоб приховати перед нащадками своє часто погане ставлення до письменника при його житті. Зрозуміло, що такі «мемуари», як тенденційні й необ'єктивні, не викликають довір'я і повинні бути відкинені».[24].

Згідно такої «методики» було «відкинено» й чимало інших дійсно найзмістовніших спогадів діячів української науки і культури, гідних нашої пам'яті й пошани, зокрема членів Центральної Ради, урядовців і дипломатів Директорії УНР і ЗУНР, імена яких радянська ідеологія і пропаганда намагалася «викреслити» з історії. Саме цей комплекс спогадів у сукупності з іншими допомагає відтворити найбільш повний і

гармонійний образ Франка – письменника, вченого, громадського діяча, Людини.

Натомість у цьому збірнику вперше з'явилися 23 спогади, написані у пізніші роки (далеко після смерті І.Франка), які «переживують» загальновідомі факти, містять вигадані, явно замовні сюжети, що мали переконати читачів, нібито революціонер – демократ, великий Каменяр дуже близько «підійшов» до марксизму і навіть більшовизму. З цією метою до збірника включено, наприклад, спогади близького соратника Леніна В.Бонч-Бруєвича [5], який в дійсності навіть не зустрічався з Франком, а їхні «дружні взаємини» обмежуються лише тим, що Бонч-Бруєвич надіслав Івану Яковичу зі Швейцарії деякі видання російських соціал-демократів.

З такою ж метою у збірник потрапили спогади селян з Гуцульщини й Тернопільщини І.Блажкевич [4] і І.Василашка[6], в яких наголошується, що мрії І.Франка про справедливий суспільний лад цілком здійснилися у радянській Україні. У цьому плані досить красномовною є назва вміщених до збірника, спогадів письменниці О.Кобилянської – «Мрії письменника здійснилися» [24,с.526-527], які вона написала у вересні 1940р.(під враженням об'єднання західноукраїнських земель з УРСР) і видала 23 квітня 1941р. в газеті «Советская Украина».

Особливо видавці мемуарів часів тоталітаризму намагалися відібрати свідчення сучасників І.Франка, які б підтверджували панівну в історіографії і літературознавстві тезу про його запеклу боротьбу проти українського «буржуазного націоналізму». Головною «мішенню» цієї боротьби був обраний М.С.Грушевський [42].

Взаємостосунки між двома духовними титанами України всіляко викривлялися, штучно очорнювалися, розглядалися лише в одному ракурсі – конфронтації. Їх ідейно-політичне протиставлення підганялося під відоме ленінське положення про дві культури в кожній національній культурі. Для підтвердження міфу про непримиренність цих двох людей широко використовувались окремі критичні зауваження І.Франка до тих чи інших положень праць М.С.Грушевського, зокрема у книзі «Причинки до історії України - Руси», і водночас замовчувались свідчення безперечного визнання Іваном Яковичем його величезних заслуг як історика, письменника, редактора журналів і організатора наукових установ.

Не знаходячи у мемуарах близьких сподвижників І.Франка переконливих свідчень непримиренності у його ставленні до М.Грушевського, упорядник збірника 1956р. у вступі вдався до вихоплювання із спогадів окремих висловів, або довільного коментування їх змісту.

«Буржуазний націоналіст М.Грушевський – писав він, - що був паном становища в товаристві, (НТШ-Г.С.) скидав на плечі письменника

масу технічної роботи – редагування малограмотних творів і статей, коректуру і т.д., відволікаючи цим його від творчої і наукової діяльності. Як згадував О.Маковей, що теж понад рік був співредактором «Літературно-наукового вісника». «Грушевський був досить безцеремонний не тільки зі мною, але й з Франком». «Грушевський є деспот» писав у 1899 році про нього В.Стефаник. Нахабна поведінка М. Грушевського дійшла до того, що він не посоромився експлуатувати працю І.Франка, В.Гнатюка і О.Маковея, приписуючи собі їх роботу в «Етнографічному збірнику» і «Літературно-науковому віснику».[14].

Однак більшість спогадів про І.Франка, виданих раніше, не підтверджують штучно створений образ про бурхливу ворожнечу між ним і М.Грушевським, а засвідчують протилежне. Так, сільський священник отець О.Волянський [7] і лікар І.Куровець [34] у своїх спогадах відзначають надзвичайно товариські стосунки між І.Франком і М.Грушевським, які разом відпочивали у літню пору в живописному селі Криворівні. Це місце для літнього оздоровлення Грушевському підказав І.Франко, який сам уперше відпочивав тут із сім'єю в липні – серпні 1901р. Проживаючи у хаті селянина, народного цілителя П.Мірчука, розповідають ці мемуаристи, Франко любляв вранці ходити до ріки Черемошу ловити пстругів (форель), або ж збирати гриби. М.Грушевському дуже сподобалося відпочивати у Криворівні. Він купив тут будинок із городом і приїздив сюди кожного літа. За запрошенням Франка і Грушевського у Криворівні нерідко збиралися влітку і часто гостювали гранди української культури і науки – М. Коцюбинський, Леся Українка, О.Кобилянська, О.Олесь, Ф.Вовк, В.Гнатюк, Г.Хоткевич, В.Стефаник та ін.. Зокрема, автори спогадів розповідають й про те, що Франко разом з Грушевським ходили до сільської грецько-католицької церкви на Божу службу. Це, між іншим, спростовує поширену в радянській історіографії і деяких тенденційних мемуарах тезу про войовничий атеїзм І.Франка.

Характерно, що у збірнику 1956р. текст спогадів О.Волянського істотно скорочений за рахунок вилучення з нього фрагментів про приятні стосунки Франка із Грушевським, а мемуари І.Куровського та інших авторів, які так само правдиво відтворюють ці стосунки, взагалі не передруковані.

Про дружні творчі й особисті стосунки двох великих українців незаперечно свідчить і той факт, зафіксований у багатьох спогадах, що саме М.Грушевський, отримавши земельну ділянку у Львові, запропонував І.Франку побудувати на ній свою нову оселю, позичивши йому для цього гроші. Грушевський навіть сам розпоряджався будівництвом, запропонував Франкові того ж архітектора, що зводив його власну віллу[46]. Проживання двох великих людей у сусідстві, звичайно, принесло багато користі для української науки і культури, дало можливість майже щоденно спілкуватися у позаробочий час, проводити

редакційні вечірки у домі Грушевських, де обговорювалися теми їхніх майбутніх статей, рецензій, плани ключових публікацій у «ЛНВ», «Записках НТШ» та інших видань. Грушевський сам запрошував Франка на такі « довірочні наради», або й просто на вечерю. Вони нерідко ходили разом на каву і морозиво у Львові.

Але, з іншого боку, це сусідство, як свідчать деякі мемуаристи, зрештою через окремі побутові конфлікти проклало негативну борозну у їхніх стосунках, які дедалі погіршувалися, особливо після 1908 року, коли гігантський розум І.Франка скувала важка хвороба. У зростанні взаємної недовіри і прикрих непорозумінь між великими українцями « доливала олії» психічно хвора на той час дружина Франка Ольга, яка завжди не приязно ставилася до Грушевського і нерідко влаштовувала гучні з'ясування відносин.

Найбільш докладно ці складні взаємини між родинами Франків і Грушевських висвітлюються у спогадах Анни Франко - Ключко - доньки Івана Яковича. Вони були видані нею в еміграції в Канаді у 1956р.[53] явно не без впливу з боку радянських ідеологів, зацікавлених у компрометації «запеклого ворога українського народу», колишнього голови «контрреволюційної» Центральної Ради. Про очевидно замовний характер цих сюжетів у спогадах Анни Іванівни свідчить той факт, що вони були у тому ж році передруковані у журналі «Дніпро»[54] і у збірнику спогадів [53]. На подібні сюжети у цих і деяких інших мемуарах активно спиралися радянські вчені – франкознавці, які побутові й деякі наукові розбіжності між Франком і Грушевським витлумачували як антагоністичні, класово-світоглядні.

Показово, що у скороченому варіанті спогадів А.Франко- Ключко, виданих у радянській Україні, цінний сюжет про Франка-батька, розглянутий вище, займає лише 1 сторінку. Проте свідчення про батьківського «ворога» Грушевського збережені майже повністю (понад 5 сторінок). Вона згадує, як приїхав до Львова у 1894 році(тобто коли авторці, народженій у 1892р. , було неповних 2 роки!) М.Грушевський, «людина чужа й невідома ще тоді на галицькій ґрунті, звернувся до тата за підтримкою. Тато ввів його в круги галицької інтелігенції, знайомив з новими і чужими обставинами, і здавалося, що вони, з'єднані щирою приязню, будуть іти вкупі, збагачуючи своєю працею, кожний в своїй ділянці, рідну культуру. Та так не було і все це мало тяжкі наслідки для дальшого життя мого тата»[54, с.90]. З наступної цитати стає зрозумілим, з якого джерела події 1894р. стали відомими двохрічній на той час Анні: «Мама, ведена внутрішньою інтуїцією..., не любила Грушевського. Вона пізнала, що під личиною ввічливості і скромності криється егоїстична хижацька натура поповича, і відчувала велику неприязнь до цієї людини. Вона застерігала тата перед ним, але тато, сам щирий і нелукавий не йняв віри маминим острогам, та ще й не раз за це на неї сердився.»[54,с.91].

«Тимчасом Грушевський,- пише вона – затвердившись на місці професора історії, добився того, що його вибрали головою Наукового Товариства ім. Шевченка. Заздрячи татовій славі і авторитету серед громадянства, він починає його затирати, відсовувати на підлегле становище... Грушевський ставився до цього безтактно, усе накидав свою волю, усе підкреслював, що тато йому підвладний, і татова горда і вільна вдача глибоко цим обурювалася і страждала. Грушевський був людиною посередньою, як професор нічого не вартий, на його лекціях присутніх було пересічно три студенти, викладав він мляво, заїкуючись, нецікаво. своїх студентів використовував на вишукування і студіювання матеріалів його «Великої історії України»[54,с.91].

Ця суворі оцінка наукового і викладацького рівня маститого професора з «пам'яті» маленької тоді дитини лише викликає хіба що посмішку і таке ж суворе запитання до тих, хто «допомагав» їй скласти цю частину спогадів. Далі вона «пригадує», як батько збирався разом з Грушевським відвідати Італію: «Але радість від цієї поїздки затьмарило ставлення Грушевського до нього, і тато висловив навіть жаль, що взагалі з ним поїхав. Грушевський проявив свою дріб'язкову і скупку вдачу аж занадто. Тато мав дуже скромні кошти і мусив обмежувати свої витрати на подорож: вагон 3-го класу, скромний готель. Зате Грушевський не відмовив собі у вигодах: він їхав вагоном 2 класу, жив в дорогім готелю. Це некультурне підкреслювання маєткової різниці прикро вразило тата, і він приїхав розстроєний.»[54, с.91].

Але ці твердження спростовують мемуари самого І.Франка «Римські враження», про які йшлося вище.

Далі, пише А.Франко - Ключко, - Грушевський робив життя її батька «все більш нестерпним... Щоб остаточно вибити ґрунт з-під ніг тата, він переводить редакцію «Літ.-наук.вісника» до Києва..., а тим самим відбирає в нього останній шматок хліба.» [54, с.93-94]. «А на засіданні Товариства (НТШ – Г.С.)заявив, що І.Франка необхідно зовсім усунути від співпраці. Цей удар мов громом вразив тата... Відтоді почалася його тяжка хвороба» [54, с.94].

Чи можна з довірою віднестися до цієї частини спогадів А.Франко – Ключко? Питання риторичне. З такою ж довірою можна ставитися до окремих висловлювань у спогадах сина І.Франка – Тараса, написаних спеціально до збірника 1956р. Зокрема, він «запам'ятав», що «фальшиві концепції М.Грушевського обурювали батька, він не міг спокійно читати і... поробив свої зауваги на полях книжки»[67,с.379]

Мемуари більшості сучасників І.Франка і М.Грушевського, як уже зазначалося, спростовують створені радянською ідеологічною машиною міфи про «ворожі» взаємостосунки цих двох великих корифеїв української науки і культури.

Але особливої уваги у цьому зв'язку заслуговують мемуари М.С.Грушевського, які після його смерті за багатьма замками приховувались від читачів і дослідників.

Ще за життя І.Франка М.Грушевський присвятив йому низку мемуарних нарисів в газеті «Село»(1909р.) і «Літературно-науковому віснику» (1908 і 1913 рр.) Наскільки близькими були його стосунки з І.Франком у 1904-1910рр. красномовно свідчить невиданий ще щоденник М.Грушевського за ці роки. За підрахунками І.Б.Гирича «Іван Франко-найчастіше згадувана особа» у цьому щоденнику: «Про нього йдеться в більше ніж 200 щоденних позиціях. Цей показник у кілька разів випереджає згадування всіх інших осіб, навіть родичів М.Грушевського»[9,с.40]. Його дуже непокоїла важка хвороба І.Франка, яка дедалі більше прогресувала. У тому ж щоденнику, який детально проаналізував у своєму ґрунтовному дослідженні І.Б.Гирич, М.С. Грушевський розповідає про відвідини Франка у львівській лікарні, фіксує неадекватність його думок і поведінки, численні галюцинації, висновки лікарського консіліуму, який відбувся у 1908 році [9,с.58]. Саме тому Грушевський став з недовірою відноситись до написаних у той час творів Франка, зокрема відмовився видавати поданий ним до редакції «Записок НТШ» псевдорукопис невідомої поеми А.Міцкевича, зволікав з публікацією його «Історії української літератури», обмежував подальшу роботу Івана Яковича у редакції «ЛНВ» і в дирекції «Української видавничої спілки» тощо. Але попри все це Грушевський продовжував дбати про стабільне матеріальне забезпечення Франка з бюджету НТШ та інших джерел [9,с.58-60].

У тому ж 1908р.після довгих вагань Грушевський написав статтю про хворобу І.Франка, очевидно, щоб пояснити громадськості справжні причини зміни у його ставленні до І.Франка і зняти зайві чутки про їх відносини [10].

Проте, незважаючи на певні тертя між двома титанами української науки і культури у цей період, пов'язані з важкою хворобою І.Франка, очолюваний М.Грушевським «Літературно-науковий вісник» у вересні 1913р. вийшов з редакційною посвятою «Іванови Франкови в сороколіте його літературної діяльності в глибокім поваженню». М.Грушевський оприлюднив тут ювілейне есе «Сороклітній подвиг» [11].

Іван Франко, - писав тут Грушевський, - віддавав своєму народу «чисте золото наукової мислі, дороге каміння натхнення.. і дерево і тростину праці – навіть механічної, чорноробочої, невдячної, котрої не цурався також, не вважав для себе занадто низькою і непочесною, коли справа йшла на потреби рідного життя»[11].

Перебуваючи в 1916 році на засланні в Казані, М.Грушевський отримав сумну звістку про смерть І.Франка і відразу ж написав й надіслав у московський журнал «Украинская жизнь» некролог, у якому високо оцінив різнобічний таланти, науково-культурницьку, літературну і

громадську діяльність свого «довголітнього друга». Іван Франко, писав Грушевський, це «великий поет, першорядний белетрист, навдивовижу різноплановий і талановитий вчений, видатний публіцист, єдиний за своєю невичерпністю, невпинною енергією діяч національного відродження».[12,с.14].

Особливо важливе місце серед мемуарів М.Грушевського про І.Франка займають його спогади, написані до 10-річчя з дня смерті Івана Яковича і видані у 1926р. в Науковому часописі українознавства «Україна»[13]. Він вийшов тритисячним тиражем і був цілком присвячений його пам'яті.

Красномовна назва спогадів М.Грушевського, якими відкривається часопис: « Апостолові праці», Михайло Сергійович підкреслює, що І.Франко завжди працював « з титанічною витривалістю, гарячковою заподадливістю, з правдивою різноманітністю і многосторонністю, немов передчуваючи катастрофу, що мала затьмарити його ясний інтелект, закаламутити його гостру і прозору, як кришталь, думку»[13,с.4].

Багато уваги М.Грушевський приділяє питанням свого тісного багаторічного співробітництва з І.Франком, починаючи з 1894 року у НТШ і його «Записках» та ін. виданнях, у редакції «ЛНВ», дирекції «Української видавничої спілки». Він згадує й той момент, коли Франко через своє важке матеріальне становище заявив йому, що « тепер одиноке джерело прожитку для нього і його родини – се його заробіток в Науковому товаристві. І тоді ми, його прихильники, поставили пунктом честі не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які очевидно прагнули його пониження. Франко не мусив іти до них на поклін. Навпаки, від сього часу і до смерті, він мав змогу працювати виключно для Українського Народу.»[13,с.10].

Не обходить Михайло Сергійович і тих неприємних моментів, коли деякі з його опонентів у НТШ намагалися, згадує він, « заграти на Франковій амбіції, уболіваючи й дивуючись, як се він, так старий заслужений діяч, «слухається Грушевського», молодшого від нього на десять літ чоловіка, та й ще, так би сказати, - загранишного зайди. Але я добре знав, що сі убоління ніколи не робили бажаного ефекту. Франко цинив наше співробітництво, - певну витриманість і авторитет, який приносила наша участь у роботі...»[13,с.15-16].

У тих умовах 1920-х років в СРСР, коли в радянській науці малювався образ Франка – соціаліста, близького до ідей марксизму-ленінізму, М.Грушевський у своїх спогадах не міг обминути й свого бачення цього питання. « В ходячих характеристиках Франка, - писав він, - часто можна стрінути протиставлення перших стадій його діяльності і творчості, коли він мовляв, одушевлявся ідеалами інтернаціонального соціалізму, і стадій пізніших – коли він став українським націоналістом. Се не зовсім вірно. Все своє життя Франко був перейнятий змаганням до інтернаціональності і до переведення в життя соціалістичних ідеалів, але

ніколи, в самих молодечих літах і так само в пізніших. він при тім не спускав з ока національних інтересів українських робітничо-селянських мас..., вважав українське національне почуття не то що гармонійним доповненням, а логічним вислідом з загальнолюдського почуття, що його поповняло»[13,с.19].

Згадує М.Грушевський й про свої дружні, особисті і творчі спілкування з І.Франком у позаробочий час: «Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головно вечорами і ночами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріал, визначали необхідні переробки й зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденції тощо»[13,с.16].

Також цінними є мемуари про І.Франка й ряду інших видатних діячів науки і культури, які були « відкинуті» радянськими видавництвами 50-70-х років. Серед них – спогади колишнього заступника голови Центральної Ради, відомого вченого – літературознавця, академіка С.О.Єфремова, якого сучасники називали «совістю української нації».

У своїх перших публікаціях про І.Франка(1919р.) С.Єфремов зосередився переважно на оцінці величезного внеску Івана Яковича у літературу, поезію, науку, громадсько-політичне життя України[18]. Він називає Франка «найкращим і найбільш видатним представником розумових течій і українських письменників» у галицькому житті 70-х років ХІХ ст., «справжнім художником слова»[18,с.489]. У громадському житті, писав С.Єфремов, « Франко весь час стояв тим світочем, що осяває навкруги себе шлях і показує дорогу людям...»[18,с.493].

Спогади, видані С.Єфремовим у 1928р., незадовго до його арешту у сфабрикованій ДПУ «справі», більш емоційно насичені.[21] Автор малює гармонійний, привабливий, високоморальний образ Франка як Людини. Спостережливе око Єфремова зафіксувало портрет Івана Яковича при їх першій зустрічі, «привітну посмішку» на його обличчі, «глибокі сірі розумні очі...»

«Знайомість з людиною, писав він, - не тільки не розбивала чарівного враження, що справляв письменник, а ще те враження підсилювала, збивала в один монолітний образ, бо письменник і людина в ньому не ворогували, не розходились, не йшли різно. Великий письменник, невтомний працівник, був разом і просто хорошою, сердечною, товариською людиною, і це до пошани перед діячем додавало ще втіхи особистого єднання»[21, с.165].

С.Єфремова обурювали перекручення світогляду І.Франка радянською пропагандою і її клеветами в науці, їхнє намагання наблизити його до марксизму - ленінізму. Зокрема, у своєму

«Щоденнику» 13 травня 1926р. С.Єфремов записав про заснування «офіційного Комітету для святкування 10-х роковин од смерті Франка», до якого його (Єфремова, на той час – віце-президента Всеукраїнської Академії наук!) не було «запрохано». «Але, - писав Єфремов, - я дуже радий, що мене забули. Адже офіційний Комітет, напевне, зробить спробу пошити Франка в большевики, то нехай робить це без мене»[20].

Так само можна було б проаналізувати й інші мемуари близьких сподвижників І.Франка, що заслуговують високої оцінки, але не допускалися довгий час радянською владою до видання через їх «тенденційність й необ'єктивність»[24,с.5].

Але ж суб'єктивність, а отже «необ'єктивність» є неодмінною ознакою мемуарів як джерел суто особистого, індивідуального походження. Тому закиди на адресу мемуаристів у проявах суб'єктивності – це все одно, що «звинувачувати» воду у тому, що вона мокра. Вимоги об'єктивності в аналізі історичного минулого, в оцінках діючих у ньому осіб є цілком справедливими щодо наукової продукції. Але вони зовсім неприйнятні до мемуарів (джерел).

Реалізація таких вимог означала б вихід мемуаристів за межі того, що вони самі пережили, вистраждали і запам'ятали. Це вело б до порушення історизму, модернізації минулого, ліквідації всього того, що складає особливу цінність в мемуарах – своєрідних « документах душі».

Отже треба не «відкидати» ті чи інші мемуари (зокрема й про І.Я.Франка) через цілком неминучі суб'єктивні твердження, судження й оцінки авторів, а широко використовувати їх у дослідницькій практиці. Але ще раз варто наголосити , що неодмінною вимогою цього використання є глибокий критичний аналіз мемуарів із застосуванням широкого арсеналу джерелознавчих прийомів. З цього арсеналу джерелознавчого інструментарію автор даної статті (через обмеженість її обсягу) торкнувся лише необхідності вивчення і врахування суспільно-політичних умов написання, видання і перевидання мемуарів про І.Я.Франка, які чи не найбільше вплинули на їхній зміст, достовірність і об'єктивну цінність.

Джерела і література

1. Алчевська Х.Спомини й зустрічі(автобіографія).13 грудня 1928р.//Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років.-К, 2015,с.32,34
2. Бандрівський К. Спомини про Франка - школяра//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956,с.81-89
3. Білецький В.Спомини про мої взаємини з д-ром Іваном Франком //Спомини про Івана Франка. – Львів, 1927,с.12-16
4. Блажкевич І.Іван Франко в с.Купчинцях//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. с.257-261

5. Бонч-Бруєвич В. Моє листування з Іваном Франком//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. с.323-358.
6. Василяшко І.Іван Франко в Чернівцях//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956, с.511-519.
- 6^а Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. – К., 1955. – С.4.
7. Волянський О.Мої спомини про Івана Франка// Спомини про Івана Франка. – Львів:Бібліотека «Нового часу». Ч.7. – 1927, с. 58-81
8. Гвоздикова О.Останні дні Франка//Газета «Українські вісті». – 1 липня 1936 р.
9. Гирич І.Б.М. Грушевський і І.Франко:до історії взаємин//Укр.іст.журнал, 2006,№5,с.35-66.
10. Грушевський М.Недуга д-ра І.Франка//ЛНВ. – 1908. Кн.7. – с.405-406.
11. Грушевський М. Сороклітній подвиг//ЛНВ. – 1913. – Т.6. –с.258-259
12. Грушевський М.Светлой памяти Ивана Франко//Украинская жизнь.- 1916. - №6. – С.12-18. Передр. у перекладі укр.мовою:Грушевський М.Твори у 50 томах. – Т.3. – Львів, 2005. – С.481-485.
13. Грушевський М.С. Апостолові праці//Україна. – К, 1926, - Кн.6. – с.3-21
14. Дей О.Живий Франко//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956, с.28
15. Дольницький А.Спомини про молодого Івана Франка//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956, с.99-109.
16. Домбчевська І.Іван Франко в захисті УСС у Львові//Спогади про Івана Франка. – Львів. – 2011. – с.782-784.
17. Дорошенко Д.Останній побут Івана Франка у Києві//Літературно-науковий вісник.- 1926. – Кн.7-8. – с.282-292; Дорошенко Д.Мої спомини про давнє минуле. 1901-1914. – Вінніпег, 1949. – с.103-110.
18. Єфремов С.О. Іван Франко: Про життя його та діла. – К., 1919; Єфремов С. Історія українського письменства. – К. – Ляйпціг, 1919 (розділ про І.Франка):Передрук: К, 1995 (у розділі XII, с. 489-494).
- 19.
20. Єфремов С.О.Щоденники. 1923-1929. – К., -1997.- с.374-375.
21. Єфремов С.Зі спогадів про Івана Франка//Зб.,«Література»,- К.,1928.–Кн.1,с.158-171.
22. Житецький Г. Одруження Івана Франка//Україна. – 1926. – Кн.6. – с.172-175.
23. Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956; Іван Франко у спогадах сучасників. Вид.2. – Львів, 1972; Спогади про івана Франка. – К., 1981
24. Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956, с.4-5.
25. Карманський П.Крізь темряву//Жовтень, 1955, №9,с.94
26. Кедровський В.Іван Франко в Одесі//Кедровський В. Обриси минулого. – Нью-Йорк, 1966. – с.49-52

27. Колодій М. Останні хвилини Івана Франка//Газета «Українське слово». – 30 травня 1916р.
28. Колодій М. Іван Франко в році російської інвазії//Газета «Діло». – 1 листопада 1915р.
29. Коріневич М. Спомини про Івана Франка як ученика гімназії//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956, с.90-95
30. Корінець О. Я чула як Франко читав «Мойсея»//Газета «Свобода», 11 жовтня 1956р.
31. Корінець О. Іван Франко у моїх спогадах//Краківські вісті. – 1942. №92.
32. Коссак І. Іван Франко та його брати//Україна, 1926. – Кн.6. – с.164-169
33. Кравченко У. Щирий друг і учитель//Спогади про Івана Франка. – Львів. – 2011. – с.193-199; Вона ж, Пісня і квіти для нього//Там само, - с.199-203
34. Куровець І. Іван Франко у моїх згадках//Спомини про Івана Франка. – Львів: Б-ка «Нового часу». Ч.7. – 1927, с.17-29.
35. Лозинський М. Іван Франко. – Відень, 1917.
36. Лукіянович Д. « Політично неблагонадійний»//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956, с.244-252
37. Лукич В. (Псевдо В. Левицького). Спомини про Івана Франка//Спомини про Івана Франка. – Львів, 1927, с.5-11; Перше видання//Діло, 1917, 6 січня.)
38. Лысенко О. Незабываемые встречи//Советская Украина. – 12 сентября 1941г.
39. Людкевич С. Іван Франко і музика//Газета «Львівські вісті.» - 30 травня 1942р.
40. Могилянський М. Зі споминів про Івана Франка//Нова громада. - 1924, №24, с.8-9
41. Монджейовська-Гончарова. Спогади про Ів. Франка//Газета «Неділя». – 24 травня 1936р.
42. Мороз О. Іван Франко – гнівний викривач українського буржуазного націоналізму та клерикалізму. – Львів, 1953 та ін. подібні праці.
43. Ніковський А. Франко в Одесі в 1909р.//Життя і революція, 1926, №5, с.103-107.
44. Олесницький Є. З-перед четвертини століття//Літературно-науковий вісник, 1904. – Т. XXVII, с. 125-132.
45. Погорецький І. Франко в гімназії//Діло, 1926, №125, с.2
- 45^a Попович К. Спомини про Івана Франка//Спогади про Івана Франка. – Львів. – 2011. – с.185-193.
46. Різун Т. Франкова вілла на Софіївці//Молода Галичина. – 1995, 16 березня.

47. Рошкевич М. Спогади про Івана Франка//Спогади про Івана Франка. – Львів. – 2011. – с.169- 180
48. Смаль-Стоцький С.Іван Франко й Буковина//Газета «Час» (Чернівці) 1933, с.2-3
49. Смаль-Стоцький Р.Франко в Чернівцях//Газета «Діло», 15 вересня 1938р.
50. Смольський Г.У дружбі з народом//Жовтень, 1956,№6
51. Старицька - Черняхівська Л.Про Франка//Дніпро, 1965,№12,с.127-130.
- 51^a Спогади про Івана Франка. Вид. 2-ге, доповнене, перероблене. – Львів, 2011, с.43.
52. Студинський К.Як я став учеником Івана Франка//Спомини про Івана Франка. – Львів, 1927: Бібліотека «Нового часу», №7. – с.82-91.
53. Франко-Ключко А.Іван Франко і його родина. Спомини. – Торонто, 1956; Вона ж(скорочені перевидання): Спогади про батька//Дніпро, 1956, №6; Останній поцілунок//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956; Іван Франко і його родина//Дзвін, 1994, №2-3
54. Франко-Ключко А.Спогади про батька//Дніпро, 1956, №6.
55. Франко І.Деяко про шляхту ходячкову//Світ, 1882, с.265
56. Франко І. В поті чола. – Львів, 1890, с.IX
57. Франко І.Спомини з моїх гімназійних часів//Житє(Львів), 1912, №4
58. Франко І.Причинки до автобіографії//Неділя, 1912, №9, с.3-6
59. Франко І.В інтересі правди//Учитель(Львів). 1913, №3, с.86
60. Франко І. Моя вітцівська хата//Матеріали до української етнології. Т.XVIII. – Львів, 1918, с.1-4
61. Франко І. Отець-гуморист//Зібр. творів:У 50 т. – Т.21. – С.300.
62. Франко І. Причинки до автобіографії//Зібр. творів:У 50 т. – Т.39. – С.38.
63. Франко І.Історія моєї габілітації//Діло, 1912, №№251-252.
64. Франко І.Як це сталося//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956, с.550-552, (передрук з німецької газети).
65. Франко І.Я. Повне зібр.творів. – Т.50. – с. 114
66. Франко П.Спогади про батька. – Львів, 1937; Він же, (скорочене перевидання) Спогади про батька//Спогади про Івана Франка. Вид. 2-ге, доповнене, перероблене. – Львів, 2011,с.649-657.
67. Франко Т. Мої спогади про батька//Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956, с. 372-380
68. Чикаленко Л.Як ми з І.Франком ловили рибу//Газета «Наше життя»(Аугсбург, Німеччина), 2 червня 1947р.
69. Черемшина М. Моя автобіографія//Черемшина М. Вибрані твори, К., -1949. – с.331.
70. Шелухін С.Українство 80-х років XIX ст.. і мої зносини з Ів.Франком//Літературно-науковий вісник, 1926. – Кн.7-8. – с.260-281.

71. Щуровський В. Іван Франко серед Українських Січових стрільців// Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1927 рік. – Львів. – 1926. – с.23-25
72. Яцків М. В редакції «Літературно-наукового вісника»// Вільна Україна, №115 від 18 травня 1941 р., - с.3.